

Національна ідентичність як фактор національної та міжнародної безпеки

Денис Сладкий,
аспірант
Національного інституту
проблем міжнародної безпеки

У статті розкриваються основні концептуальні підходи та зміст національної ідентичності, проаналізовано процеси в зарубіжних країнах, які стали наслідком криз національних ідентичностей, та їх вплив на національну і міжнародну безпеку, визначено сучасні проблеми формування в Україні національної ідентичності та національної ідеї в контексті національної безпеки держави.

Проблема гарантування безпеки в гуманітарній сфері є однією з найгостріших для сучасного світу. Неувага чи недооцінка гуманітарних її складових стає причиною розгортання серйозних конфліктів локального і навіть глобального характеру. Проблеми консолідації, національної ідентичності, культури, мови, довіри, ідеології, релігії, толерантності тощо ставали і стають причинами виникнення різних за наслідками і глибиною криз та конфліктів у різних куточках планети.

Однією з головних складових процесу становлення миру і спокою в будь-якому суспільстві та й у світі загалом є проблема формування та існування національних і глобальних ідентичностей. Адже, залежно від усвідомлення населенням необхідності тих чи інших державних та міждержавних утворень і власного місця в цих утвореннях, значною мірою залежить архітектура національної і міжнародної безпеки.

Проблеми національної ідентичності досліджує широке коло зарубіжних і вітчизняних науковців. Так, серед представників західної наукової думки можна, насамперед, відзначити Е. Сміта, П. Алтера, М. Ігнат'єфа, Р. Брубекера, Дж. Скопфліна, Б. Йека, К. Нілсена, У. Кімліка, Т. Найгута, Дж. Джозефа; російської – Ю. Ігрицького і В. Март'янова; української – О. Лановенка, О. Шевченка, В. Пироженка, В. Ліпкана та інших. Ця тема ґрунтовно висвітлюється в таких колективних працях, як „XXI століття: світ між минулим і майбутнім. Культура як системоутворювальний фактор міжнародної та національної безпеки” [13], „Гуманітарна політика

Української Держави в новітній період” [3], „Українська політична нація: генеза, стан, перспективи” [12], в соціологічному дослідженні „Спільна ідентичність громадян України: особливості і проблеми становлення” [10].

Метою статті є з'ясування змісту поняття „національна ідентичність” та основних концепцій національної ідентичності, аналіз сучасної ситуації щодо національної ідентичності та її впливу на безпеку в провідних країнах Заходу і Росії, визначення сучасних проблем формування національної ідентичності в Україні в контексті національної безпеки держави.

Зміст та концепції національної ідентичності

Поняття „ідентичність” нині широко використовується в етнології, психології, культурній та соціальній антропології, в політичних науках. У найширшому смислі воно означає усвідомлення людиною власної приналежності до певної групи, яке дає їй змогу визначити своє місце в соціокультурному просторі та вільно орієнтуватися в навколишньому світі [2]. Отже національною ідентичністю є усвідомлення людиною власної приналежності до певної нації і держави.

Проблеми розвитку і формування національних ідентичностей глибоко досліджуються. Так, у першій половині 1990-х років проблема концептуалізації і класифікації національних ідентичностей в сучасних західних демократіях знайшла відображення в працях Е. Сміта, П. Альтера та М. Ігнат'єфа [1].

П. Альтер диференціював концепцію культурної національної ідентичності і громадянської політичної ідентичності. Основними компонентами культурної ідентичності він вважає спільність традицій, мови, місця проживання, релігії, звичаїв, історії. Ключовий компонент політичної національної ідентичності – наявність у громадян політичної свідомості, рівності перед законом.

Операціоналізація поняття громадянської, або західної моделі національної ідентичності, здійснена Е. Смітом, характеризується розробкою складнішої системи, що включає такі компоненти, як історично спільна територія, закони та інститути; політична рівність громадян, виражена в чинній системі прав і обов'язків; спільність громадянської культури та ідеології. Етнічну, або східну модель національної ідентичності Е. Сміт характеризує такими ключовими компонентами: походження, що розуміється як приналежність до свого клану; національна культура, мова, звичаї.

У трактуванні М. Ігнат'єфа громадянська національна ідентичність поширена у Великій Британії, Франції, США. Вона передбачає спільність рівноправних громадян та патріотичну прихильність до спільних політичних практик і цінностей. Етнічна національна ідентичність, за М.

Денис Сладкий

Ігнат'єфом, означає спільність мови, релігії, звичаїв, традиції, довіри тільки до представників свого етносу.

Вищевикладене свідчить, що в першій половині 1990-х років, при деяких відмінностях у визначенні національної ідентичності, до структури систематизованих концепцій, що розроблялися, належала ціла низка загальних елементів. Для концепції громадянської ідентичності – аспекти рівноправності громадян, для етнічної ідентичності – аспекти спільності території, мови, релігії, традицій, звичок. Окрім того, загальною для більшості запропонованих концептуалізацій залишалася позиція, що встановлювала існування громадянської національної ідентичності переважно в країнах Заходу, а етнічної – в країнах Сходу.

У другій половині 1990-х років проблема концептуалізації національної ідентичності характеризується зсувом акценту на визначення типу національної ідентифікації в країнах демократичного постсоціалістичного транзиту (Центральна і Східна Європа, Євразія). Значна група дослідників, яка спеціалізується в галузі політичного аналізу націоналізму в постсоціалістичній „новій Європі”, залишилася на колишніх позиціях і вважає особливості національної ідентичності країн цього регіону етнічним типом. До цієї групи належать такі експерти з проблем національної ідентичності, як Р. Брубекер, Дж. Скопфлін.

Р. Брубекер відстоює тезу про переважання в національній ідентичності транзитних демократій Східної Європи та Євразії етнокультурного аспекту і брак необхідних умов для інтеріоризації патернів (зразків) громадянської національної ідентичності. Він доходить висновку, що в цих країнах створенню державності передували націоналістичні рухи, а сама держава створювалася на користь конкретної етнополітичної групи. Тому нові демократичні країни Євразії мають досить невеликі шанси для поширення патернів громадянської ідентичності. В нових демократіях відбулася інституціоналізація етнокультурної концепції національної ідентичності, дистанційована від ідеї громадянськості та орієнтована на передання соціальної відповідальності структурам влади.

Д. Скопфлін, поділяючи багато в чому загальний стандарт трактування національної ідентичності й державної легітимації в країнах цього регіону як переважно етнічних за своїм характером і суттю, звертає увагу на ще один специфічний аспект транзитних демократій – зв'язок етнічного націоналізму та історичних патернів комуністичної ідеології. Дослідник вважає ідеологічні патерни комунізму групою чинників, що детермінують появу і переважання в цьому регіоні етнічних патернів національної ідентичності.

По-перше, універсалістська природа ідеологічних патернів комунізму, асоційованих у ряді країн Центральної і Східної Європи з тиском ззовні, сприяла, на думку Д. Скопфліна, популяризації не загальногромадянських космополітичних, а національних проектів збереження унікальності конкретної етнічності. В таких умовах значною мірою ускладнюється

виникнення громадянськості як важливого виміру національної ідентифікації. По-друге, комуністична ідеологія призвела до руйнування громадянського суспільства в країнах цього регіону, створивши атомізовані спільноти, засновані на відносинах недовіри та взаємної ізоляції. А тому етнонаціональні ідентичності залишалися єдиними структурами, в яких могла формуватися суспільна взаємодія на основі довіри і солідарності. По-третє, в умовах усунення комуністичною ідеологією інших ідей та цінностей етнічність лишалася єдиною (що збереглася) формою, представленою в структурі національної ідентичності країн регіону.

Наприкінці 1990-х років виник критичний напрям, що орієнтувався на переосмислення стандарту типологізації національних ідентичностей у межах дихотомій схід/захід, громадянського/етнічного типу. Відтак сформувалися нормативна, концептуальна та емпірична лінії критичного аналізу зазначеного стандарту класифікації.

Нормативна критика як вада стандартної класифікації розглядала надмірний нормативізм, однобічність у виборі критеріїв типологізації, що проявлявся в етноцентричній упередженості. Б. Йек у зв'язку з цим вказував на багатогранність цього феномена, концептуалізація якого потребує застосування й інших дихотомій, таких як раціональний/емоційний тощо.

Концептуальна критика стандартної класифікації, заснована на поділі на громадянський та етнічний тип національної ідентичності, зосереджена на логіці такої типологізації. З цих позицій критичний аналіз здійснюють Б. Йек, К. Нілсен, У. Кімлик, Т. Найгут та інші.

По-перше, порушенням у логіці концептуалізації визначена неправомірність, на думку Б. Йека, розгляду громадянської ідентичності як результату раціонального вибору, а етнічної – як такої, що має в основі суто емоційну мотивацію та етнічне походження. По-друге, визнано помилковим ототожнення етнічного і культурного націоналізму, які, на думку К. Нілсена і У. Кімлика, розрізняються за ознакою ступеня відкритості для аутсайдерів. По-третє, представники концептуальної критики (Т. Найгут) підкреслювали вади індексації, що вимагає уточнення індикаторів та відповідних індексів основних типів національної ідентичності. Виявлення в межах концептуального критичного аналізу вад стандартної типологізації та обґрунтування можливих компенсаційних чи альтернативних концептуальних рішень сприяли подальшому розвитку політичного аналізу сучасного націоналізму.

Конструктивними моментами емпіричної критики стандарту Civil/Ethnic National Identity стали розширення емпіричної бази розробки теоретичних підходів до класифікації й визначення її критеріїв; висунення ідеї про багатоаспектність і складність структури національних ідентичностей як у країнах Західної Європи і Північної Америки, так і Східної Європи та Євразії. Згідно з такою позицією виконано дослідження К. Калхауна, який розвиває тезу Е. Сміта про те, що для більшості сучасних

держав і націй характерні як етнічний, так і громадянський компоненти в структурі національної ідентичності.

Проблеми національної ідентичності: міжнародний досвід

Значення питання національної ідентичності для безпеки сучасних держав не можна недооцінювати. Від характеру, змісту національної ідентичності(-ей), що існують, значною мірою залежить майбутнє як самої держави, так і характеру розвитку відносин у країні між різними групами населення. Від того, чи населення певної країни ідентифікує себе, власні та групові інтереси з державою, а чи держава трактується як завада для реалізації культурних, етнічних, релігійних, мовних, політичних, економічних тощо інтересів, безпосередньо залежить територіальна цілісність країни, стан взаємовідносин між різними групами населення (етнічними, політичними, соціальними, релігійними тощо), ступінь консолідованості та визначеності суспільства щодо власного майбутнього розвитку в межах певного державного утворення, повага й довіра до державних органів, символів тощо.

Більшість негативних, з погляду національної безпеки, процесів у країнах Європейського континенту і Північної Америки відбувається переважно саме через кризу національних ідентичностей. Етномовний сепаратизм Канади і Бельгії, регіоналізаційні процеси у Великій Британії, спільність і для Європи, і для Північної Америки, і для Росії проблем, пов'язаних з напливом мігрантів, чеченський конфлікт у Російській Федерації, провал проекту Європейської конституції є, не в останню чергу, результатом криз національних та глобальних ідентифікаційних проектів.

Так, незважаючи на те, що більшість квебекців мають такий самий рівень життя, як і решта канадців, що у квебекців дуже подібні до інших канадців політичні й соціальні цінності і що квебекці та інші канадці ставляться одне до одного з приязню та повагою, націоналізм і сепаратизм тут досить відчутний. І широкі права автономії, надані Квебеку за часів утворення федеративної канадської держави ще 1867 року (урядам провінцій було передано право контролю за мовою, культурою, релігією, освітою, соціальними послугами і низкою інших питань, а федеральний уряд опікувався економічними, банківськими, військовими, торговельними та зовнішньоекономічними справами) суттєво не вплинули на зменшення кількості населення, що виступає за відокремлення території від Канади. Якщо на референдумі 1980 року 60 % населення провінції голосували „проти” відокремлення від Канади, а 40 % – „за”, то 1995 року „проти” голосували 50,5 %, а „за” – вже 49,5 %.

Незважаючи на перерозподіл владних повноважень і надання широких мовно-культурних прав, постійно актуалізується проблема територіальної цілісності Бельгії. В Іспанії подібні проблеми, окрім постійної актуалізації сепаратистських явищ, провокують виникнення тероризму (проблема

басків). Небажання частини чеченського суспільства ідентифікувати себе з російською державою та реалізовувати власні етнічні, культурні і політичні інтереси в межах великої федеративної країни стало причиною двох затяжних кровопролитних воєн, серії жорстоких терористичних актів, організації підпільної боротьби за самовизначення.

Зазнає серйозних випробувань і усталена модель американської нації, що об'єднала різні за культурою, мовою, релігією, традицією етнічні групи. Під впливом потужних потоків мігрантів, особливо з країн Латинської Америки, піддаються сумніву такі підвалини американської нації, як статус англійської як єдиної державної мови, рівність можливостей усіх громадян незалежно від національності та кольору шкіри тощо.

Проблеми зростання кількості мігрантів серйозно впливають на зміст національних ідентичностей країн Західної Європи та Росії. Наплив вихідців з Азії та Африки в промислово розвинуті країни Європи провокує випадки насилля на національному і расовому ґрунті. Найсвіжішими прикладами таких проявів є безладдя в Парижі та перманентні сутички за участю мігрантів та організацій скінхедів у Росії.

Кількість мігрантів та їх нащадків у країнах Європи досягла того рівня, коли вони можуть реально впливати на автохтонні народи (що стали свого часу фундаторами націй) щодо власних національних ознак. Так, істотні зміни в уявленнях про німців та німецьку націю відбуваються через багатомільйонну турецьку діаспору, французька нація зазнає істотних впливів та змін через вихідців з арабських країн тощо.

Не в останню чергу через неможливість сформулювати універсальну ідеологію, на засадах якої було б створено загальноєвропейську ідентичність, уповільнюється подальша інтеграція в межах Європейського Союзу. Насамперед страх як старих, так і нових європейських держав перед загрозою можливої втрати своєї національної самобутності стає істотною пересторогою подальших інтеграційних процесів.

Загалом можна зазначити, що однією з центральних проблем формування сучасних національних ідентичностей у світі є створення універсальних ідеологій, метою яких є гармонійне поєднання, в межах одного державного чи наддержавного утворення, різного спектра інтересів (етнічних, культурних, релігійних, політичних, економічних тощо). Саме неспроможність сучасних проектів національних ідентичностей зняти передусім етнічні протиріччя стало причиною того, що починають „тріщати по етнічних і конфесійних швах” вже існуючі нації-держави. Найруйнівнішим цей процес виявився в країнах колишнього соціалістичного блоку. М'якше процеси етнізації націй-держав відбулися в європейських країнах і США (В. Мартянов) [6].

Формування національної ідентичності в Україні: проблеми і перспективи

В Україні не існує єдиного загальнопідтримуваного проекту

Денис Сладкий

національної ідентичності, що ґрунтується на національній ідеї, яка може сконсолідувати населення всіх регіонів та представників усіх етнічних, мовних, релігійних, політичних тощо груп. Натомість спостерігається конкуренція та дискусія щодо кількох проектів національної ідентичності з характерними тільки для них національними ідеями та ідеалами. Загалом ці проекти можна поділити на дві основні групи, підґрунтям яких є етнічні цінності (етнічна група) та пріоритет громадянських прав і свобод (громадянська група).

Типовими представниками етнічної концепції національної ідентичності є національно-демократичний та націоналістичний спектр політичних сил, традиційно популярний у західних регіонах країни. Ключовими програмовими тезами цих політичних сил є пріоритет надбань українського етносу, на засадах якого має відбуватися державотворення. Для представників громадянської концепції нації характерне акцентування на пріоритетності громадянських прав і свобод над етнокультурною складовою життя суспільства і держави. Типовими представниками, що сповідують такий підхід, стали політичні сили, популярні переважно в південно-східних регіонах країни.

З огляду на протидію реалізації чи винятково етнічної, чи винятково громадянської моделі національної ідентичності важко говорити про втілення в життя повною мірою будь-якої з них. Найяскравішим прикладом того, як у реальності функціонує, стаючи дезінтеграційним фактором, дискусія щодо пріоритетності етнічної чи громадянської концепції української нації, є проблема статусу російської мови в Україні.

Для представників етнічної концепції нації будь-які ініціативи щодо розширення кола державних чи офіційних мов в Україні сприймаються як загроза державності і національній безпеці. „Українська мова – державна мова... Державна мова – один з головних атрибутів держави. Тому загроза державній мові має розглядатися як загроза національній безпеці Української держави” (Програма Української народної партії).

Прихильники громадянської концепції нації сприймають проблему мови в контексті реалізації культурних прав громадянина. Тому теза про зміну статусу російської мови є для них технічним моментом реалізації прав російськомовних громадян (згідно з результатами перепису 2001 року, російську як рідну визначили 29,6 % населення України). Спротив цьому підходу трактується як „нав’язування моноетнічної формули громадянського і державного розвитку, мовної та культурної уніфікації” (Програма Партії регіонів).

Враховуючи те, що мовна проблема значною мірою регіонально зумовлена (так, тезу про те, щоб російська і українська мови були державними по всій країні, на заході підтримують 6,8 %, в центрі та на півночі – 24 %, на півдні – 42,5 %, на сході – 71,6 %) [7], а також те, що проглядається непоступливість сторін, можна стверджувати, що вона перетворюється не просто на протистояння прихильників і противників

зміни статусу російської мови, а й стає критерієм розподілу на „свій – чужий”.

Те, що не існує універсального проекту національної ідентичності, виштовхує наперед альтернативні об'єднувчі ідеї (етнічні, релігійні, мовні, регіональні тощо), провокуючи цим розвиток комплексу негативних для української держави явищ, а саме регіоналізм, міжрегіональне, мовне, міжконфесійне, міжетнічне, політичне протистояння, ксенофобію та сепаратизм.

Питання об'єднання українською національною ідеєю різних прошарків народу України, тобто народу, який проживає на території України, є складним. І не лише через його багатомірність, а й через методологію визначення національної ідеї, ідеї, яка має єднати не лише український етнос, а й увібрати в себе інтереси усіх етносів, що проживають на території України, тобто інтереси народу України.

Крім того, як зазначає В. Ліпкан [5], національна ідея повинна мати серед інших і такі риси:

- інтегративність – полягає в тому, що національна ідея є уособленням інтересів етносів, які проживають на території України;
- всезагальності – національна ідея виражає інтереси не лише найбільшої етнічної групи, а й інших етносів, що живуть на території країни;
- варіативності – здатність до змінюваності відповідно до реалій об'єктивної дійсності;
- системність – національна ідея становить собою органічно об'єднану сукупність ідей;
- динамічність – національна ідея як система розвивається та функціонує відповідно до законів розвитку динамічних систем;
- демократичність – національна ідея максимально враховує інтереси усіх етносів, що структурно належать до нації;
- диверсифікованість – різнобічний розвиток національної ідеї полягає у розвитку ідеї усіх етнічних груп;
- відкритість – національна ідея не є догмою, вона є відображенням бажання нації бути, тому будь-які ідеї, інтереси тощо, які відповідатимуть загальному напрямку розбудови нації, обов'язково враховуватимуться і відображатимуться в національній ідеї;
- гнучкість – забезпечення інтересів усіх етнічних груп на підставі оптимального співвідношення, узгодження, взаємодії та мінімізації дискримінації інтересів етнічних груп;
- світоглядна цінність – національна ідея має враховувати не лише потреби сьогодення, а й історичну спадщину нації, традиції її минувшини;
- прогностичність – національна ідея спрямовує поступ нації до певної моделі, тобто національна ідея є виявленим сьогодні станом майбутнього нації;

Денис Сладкий

• дуальність – спорідненість як об'єктивних чинників (історичні традиції, мова, культура, територія), так і суб'єктивних (національна самосвідомість, національна психологія, національний менталітет, національний характер).

Значну роль у формуванні національної ідеї, на засадах якої могла б сформуватися національна ідентичність, могла б відігравати держава. Однак низький рівень довіри до держави як сукупності інституцій, що виконують владні функції, сьогодні не дає їй змоги виступити авторитетним ініціатором націєтворення. Тому можливим нині шляхом поєднання інтересів усіх груп населення є шлях консенсусного суспільного договору, що зміг би вирішити основні протиріччя сучасного націо- та державотворення і, таким чином, закласти міцне підґрунтя подальшого розвитку країни.

Проблема формування та існування національної ідентичності є серйозним фактором і міжнародної, і національної безпеки. Суперечки, що спалахують довкола цієї теми в світі та в Україні, свідчать про її нагальність та актуальність. Зволікання чи недостатня увага до неї з боку інституцій, що опікуються питаннями національної безпеки, може стати причиною розгортання деструктивних сценаріїв як в окремій державі, регіоні, так і у світі загалом.

З огляду на проблеми становлення та утвердження спільної для всіх етнічних, культурних, релігійних, мовних тощо груп населення та регіонів України національної ідентичності, слід звернути особливу увагу на посилення авторитету держави як інструмента реалізації прав і свобод громадян. У цьому контексті слід зосередитись на:

- відновленні довіри до держави як сукупності інституцій, покликаних гарантувати захист прав і свобод громадян України;
- проведенні конституційної реформи, метою якої стане збалансування владних повноважень усіх гілок влади. Це дасть можливість мінімізувати міжвладні конфлікти, які нині завдають відчутних ударів по авторитету держави;
- підвищенні ефективності боротьби з проявами корупції;
- розробці та реалізації стратегічного пріоритету (зазначеного в Указі Президента „Про стратегію національної безпеки України”) щодо досягнення національної єдності та консолідації суспільства шляхом подолання як об'єктивних, так і штучних суперечностей соціокультурного, конфесійного, етнічного, мовного, міжрегіонального та регіонального характеру [11], програми з чітко окресленим комплексом заходів та колом виконавців, на сприянні консолідації українського суспільства;
- зміні акцентів безпекової політики України від домінування її політичної, економічної та військової складової в бік системності розгляду проблем у цій сфері;
- створенні стратегії гуманітарного розвитку держави, яка визначила б чіткий вектор державної політики як у гуманітарній сфері загалом, так

і її безпекового сектора.

Література:

Бунаков М. Ю., Лукин В. Н. Национализм и национальная идентичность в условиях глобализации: проблемы концептуализации // Credo New, теоретический журнал. – 2006. – № 1.

Грушевицкая Т. Г., Попков В. Д., Садохин А. П. Основы межкультурной коммуникации: Учебник для вузов (Под ред. А. П. Садохина). – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002.

Гуманітарна політика Української Держави в новітній період: Монографія / За ред. С. І. Здіорука. – К.: НІСД, 2006.

Игрицкий Ю. И. Кризис идентичности и размывание границ безопасности: знак XXI века // Россия и современный мир. – 2003. – № 4 (41).

Ліпкан В. А. Теоретичні основи та елементи національної безпеки України: Монографія. – К.: Текст, 2003.

Мартьянов В. Строительство политической нации и этнонационализм // Логос. – 2006. – № 2 (53).

Мовний баланс України. Співвідношення української та російської мов в різних сферах громадського та приватного життя. – Гуляй-Поле. Російсько-українське обозрение. – 21.03.07. - <http://www.politua.ru/humanitarian/292.html>

Пироженко В. О. Гуманітарна складова національної безпеки: предмет дослідження та коло основних проблем // Стратегічна панорама. – 2005. – № 2.

Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність. – К.: Основи, 1994.

Спільна ідентичність громадян України: особливості і проблеми становлення // Національна безпека і оборона. – 2006. – № 7.

Указ Президента України „Про стратегію національної безпеки України” // Стратегічна панорама. – 2007. – № 1.

Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В. С. Крисаченка. – К.: НІСД, 2004.

XXI век: мир между прошлым и будущим. Культура как системообразующий фактор международной и национальной безопасности / За наук. ред. О. П. Лановенка. – К.: Стилос, 2004.